

ТМ	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1421-1437	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 911.3:30 (497.11 Соко Бања)»195/201»

Стручни рад

Примљено: 30. 09. 2010.

Ревидирана верзија: 17.09.2012.

Александар Радивојевић

Иван Филиповић

Универзитет у Нишу

Природно-математички факултет

Департман за географију

Ниш

Мила Павловић

Универзитет у Београду

Географски факултет

Београд

СОЦИО-ГЕОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА ОПШТИНЕ СОКОБАЊА*

Апстракт

Општина Сокобања се налази у централном делу источне Србије. На основу досадашњег друштвено-географског развоја представља специфичан геопростор. Специфичности се огледају у константном смањењу броја становника, смањењу природног прираштаја и перманентном процесу демографског старења популације. Циљ рада је да укаже на најбитнија обележја социо-географског развоја општине током друге половине XX века и почетком XXI века.

Кључне речи: депопулација, развој, функционална трансформација, становништво

---

a.radivojevic@yahoo.com

* Рад представља резултате истраживања пројекта "Развојни програми ревитализације села Србије", број пројекта ОИ176008, који се реализује на Географском факултету Универзитета у Београду, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

SOCIO-GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPALITY OF SOKOBANJA

Abstract

The Municipality of Sokobanja is situated in the central part of Eastern Serbia. In terms of its foregoing socio-geographic development, it is a specific geographic area. Its specific nature and characteristics are reflected in the steady depopulation indicated by a constant decrease of the population rate, the reduced population growth, and the permanent demographic trend of population aging. The aim of this paper is to point out to the main characteristics of the socio-geographic development of this municipality in the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st century.

Key words: Depopulation, Development, Functional Transformation, Population

ГЕОГРАФСКИ И САОБРАЋАЈНИ ПОЛОЖАЈ

Општина Сокобања се налази у централном делу југоисточне Србије, 58 km североисточно од Ниша и 80 km јужно од Зајечара. Територија општине је лоцирана у истоименој котлини, у тектонско-ерозивном проширењу, низводно од кањонског дела Моравице усеченог у озренско-девичку крашку површ. Територија је ограничена са севера Ртњем (1.567 m н.в.), са југа Озреном (1.100 m н.в), са истока Девицом (1.070 m н.в), а са запада и југозапада Рожњем и Буковиком. Са становишта географских и социо-економских промена, географски положај ове области се мењао у зависности од улоге и значаја који је имао током различитих историјских периода и многобројних друштвено-економских збивања. Поред повољности регионалног положаја условљеног, пре свега природним предиспозицијама погодним за валоризацију за потребе различитих привредних активности, простор општине Сокобања побољшава свој географски положај и развојем специфичних функција, од којих је најзначајнија туристичка и која постаје носилац основних преображаја у овом делу Србије.

Саобраћајни положај Сокобање нема већи значај у регионалној саобраћајној мрежи. Разлог за овакво стање је пре свега у природним условима, јер овај крај заобилазе најважније, како речне долине, које омогућавају најјефтинији транспорт, тако и друмске комуникације. Од путних праваца најзначајнији је део регионалног пута Алексицац-Сокобања-Књажевац, који омогућава најлакшу везу овог простора са ауто-путем Е75, најзначајнијом саобраћајном и привредном артеријом Србије. Ова комуникација, у правцу истока, повезује простор Сокобањске котлине са Зајечаром и Бором, а у правцу југа са Нишом и осталим центрима у Републици.

Положај Сокобањске котлине одређује и његово удаљење од појединих значајних центара у ближем и даљем окружењу. Са аспекта положаја, битан утицај имају насеља у три просторно-гравитационе зоне: прва зона, друмске удаљености до 100 km, друга зона 101-200 km и трећа зона 201-500 km. Удаљеност Сокобање од Београда износи 240 km, од Новог Сада 300 km, Суботице 450 km, Смедерева 200 km, Јагодине 102 km, Параћина 90 km, Алексинца 30 km, Ниша 60 km, Зајечара 80 km, Бора 80 km, Неготина 120 km. (Ауто даљинар, 2006). Најбоље везе простор Сокобањске котлине има са урбано-индустријским центрима прве и друге зоне са којима је уједно и повезан најбољим саобраћајницама.

Географска обележја

Територија општине Сокобања се карактерише сложеним структурним и тектонским склопом који се огледа у присуству бројних раседа и раседних зона који у различитим правцима пресецају сложене геолошке творевине. У регионалном смислу Сокобањска котлина представља структурну потолину познату као Сокобањски терцијарни басен. Формирање овог басена омогућено је дубоким раседима дуж којих су се спустили мезозојски седименти што је довело до стварања дубоке депресије, која је касније у геолошкој еволуцији била испуњена водом.

Највеће спуштање на простору басена извршено је дуж Сокобањског раседа који се и данас јасно истиче у рељефу. Пружа се на дужини од 17 km правцем исток-запад. Траса Сокобањског раседа пролази изнад саме Сокобање, попречно пресеца реку Моравицу остављајући њену епигенију у јужном крилу и према истоку се пружа десном обалом Моравице до Шиљатог камена код села Левовика. Овим раседом одвојене су кречњачке масе Ртња и Озрена-Девике, а у исто време његовим ексцентричним положајем у котлини, одређена је асиметрија планина и котлине, по меридијанском профилу, као и периферни пложај Моравице на југу. (Марковић, 1977).

Сложена тектонска еволуција Сокобањског басена условила је да се у његовом саставу налазе стене различитих геолошких формација и састава. Највише су заступљене седиментне творевине, затим кристаласти шкриљци и вулканске стене, чија се старост процењује на више од милијарду година. Западни обод басена и подлогу терцијарним наслагама чине ниско метаморфни протерозојски шкриљци Буковика и Рожња. Такође, дуж западног обода срећемо конгломерате, пешчаре и глинце са танким слојевима каменог угља. Источни, северни, као и јужни обод Сокобањског басена највећим делом изграђују насlage мезозојског комплекса: горњојурски оолитични банковити и услојени кречњаци и доломити, који највише учествују у грађи планинских масива Ртња, Крстатца, Девике, Озрена и Лесковика, затим доњокредни масивни и услојени кречњаци који учествују

у изградњи Тумбе, Јеловог Дела, Грете, Костадиновице, Голе планине и Скока. Сенонски седименти представљени конгломератима, зоогеноспрудним рудинским кречњацима, услојеним пешчарима и лапорцима највише су заступљени на простору Церовачке Тумбе, Бездана, Облог дела и Лома. На северном ободу Сокобањског басена, код села Шарбановца, на малом пространству заступљене су и палеозоијске наслагае у виду девонских финозрних пешчара, танко услојених филита и аргилошиста.

Геопростор општине Сокобања се у климатском погледу одликује посебним специфичностима које су условљене њеним положајем, рељефом као и самим склопом и грађом котлине. Са свих страна оивичена високим планинама, ова котлина комуницира са Јужноморавском долином, узаним теснацем, Бованском клисуром, одакле продиру континентални утицаји са севера, док је на истоку преко Скробничке клисуре отворена утицају континенталних ваздушних маса, које из источне и северне Европе, преко Влашке низије и Тимочког басена, допиру до ових простора. Овакви морфолошки услови од утицаја су на стварање посебног климата, на температурна колебања, распоред и висину атмосферских талога, учесталост и јачину ветрова, односно на стварање посебних климатских карактеристика котлине. Према климатској рејонизацији Т. Ракићевића (1980), припада сокобањско – књажевачком климатском рејону у коме је заступљена умерено – континентална клима са топлим летима и благим зимама и годишњим амплитудама температуре до 23°C. Према Кепеновој класификацији у Сокобањи је заступљен Cfbwx климат, што значи да је температура најхладнијег месеца изнад -3°C и испод 18°C, док је средња температура најтоплијег месеца нижа од 22°C.

Река Моравица представља најзначајнији водоток посматране територије. Извире у подножју Девике на 400 m над. висине. У изворишном делу од већих притока прима Тисовик и Изгару. Непосредно испред Сокоградске клисуре са десне стране прима Сеселачку и Николиначку реку. Пробија се кроз Бованску клисуру и после тока од 33,6 км улива се у Јужну Мораву. Поред Моравице, термални извори представљају значајна хидролошка обележја овог простора. На простору општине постоји шест термалних извора. Сокобањски термални извори спадају у ред радиоактивних акратотерми са карактером слабих земноалкалних вода. Сви извори на територији општине су каптирани и претворени у купатила која се користе у савремене балнеотерапеутске сврхе. Посебан хидрографски објекат представља и Бованско језеро. Настало је подизањем бране на улазу Моравице у Бованску клисуру. Слив акумулације Бован простире се на површини од 547 km², а површина ужег сливног подручја, од бране па до врха акумулације износи 88,10 km². Ширина језера, недалеко од бране износи преко 500 m. Првобитним планом изградње бованске акумулације предвиђено је да воде овог језера служе за водоснабдевање и на-

водњавање око 5.600 ha обрадивог земљишта у Алексиначкој и Сокобањској котлини. Посебна намена овог језера требала је да буде и туристичка. Међутим, услед нерешеног власничког питања између општина Алексинац и Сокобања и неизграђене инфраструктуре и супраструктуре, туристичка функција језера никада није дошла до изражаја.

Порекло становништва и развој Сокобање до Другог светског рата. На основу архелолошких проучавања утврђено је да најстарији трагови о животу на овом простору датирају још из доба палеолита. Из овог периода, који се још назива и период сакупљачко-ловачке привреде, потиче археолошки локалитет „Пећурски камен“ у источном делу општине. Горњи палеолит, на простору Сокобањске котлине, пронађен је на локалитету „Маркова пећина“, у клисури Моравице, недалеко од Сокограда. Фосилни остаци пећинског медведа, као и трагови материјалне културе детектовани на овом налазишту, сведоче о животу човека, на овом простору, у периоду последњег леденог доба „Вирм I“, односно 12.000 година пре нове ере. У доба неолита, на тлу Сокобањске котлине, постојала је људска насебина, о чему сведоче научна истраживања и археолошка налазишта на локалитету „Требич“. Из каснијег праисторијског доба потичу археолошки налази који припадају трећем миленијуму наше ере, односно са прелаза из неолита у бронзано доба. Из тог времена су археолошки налази са локалитета „Врелска чука“, „Поповица“ као и са терена Шарбанова, Врмце и Рујишта. На локалитету „Врелска чука“, археолошком проспекцијом је утврђено постојање енеолитске градине која је датирана у позно бакарно доба.

У праисторијско доба ово подручје углавном су насељавали Трибали - најмоћније и највеће ратничко племе у средњем делу Балканског полуострва. На почетку наше ере цео овај простор освајају Римљани, који су 29. године покорили Мезе, и на територији освојене области формирали провинцију Мезију, која је била подељена на Горњу и Доњу Мезију. Сокобањска котлина, у рукама Римљана, налазила се у саставу Доње Мезије. Током владавине Римљана цео овај простор доживљава значајан економски развој. Десном страном Моравице водио је важан римски пут којим је била повезана долина Тимока са долином Мораве. Стари римски пут ишао је десном страном Мораве од *Сингидунума* према *Наисусу*, скретао је долином Моравице, пролазио поред *Prezidium Pompei* (данашње насеље Бован), клисуром до југозападнoг дела Сокобањске котлине, одакле је кроз насеље *Grampianna*, (данашњи Липовац) водио према Нишу. Термални извори дуж поменутог пута, били су каптирани и коришћени за лечење и опоравак римских легија. Сокобања је у том периоду, као римско бањско насеље, превазилазила локални значај.

У средњем веку Сокобањом су владали Немањићи. Појавом Турака, као и њиховим освајањем Видина и стварањем Видинског санџака 1398. године, сви крајеви источне Србије потпали су под турску

власт. Под турском управом Сокобања је била једна од већих и насељенијих области. Бања је са тврђавом Соколац била од изузетног стратешког значаја и представљала важно турско упориште. У том периоду Бања је имала две стотине дрветом покривених кућа, шест џамија, два омања хана, две турске основне школе и медресу – верску муслиманску школу. У њој се налазило јавно купатило које је било уређено и у којем су се лечили и опорављали болесници из Турске и Мале Азије.

Након ослобођења од турске власти 1833. године, на простору Сокобањске котлине почиње организовање државне и цивилне управе и судства. У обновљеној обреновићкој Србији Сокобања је са својом околином важила за једно од најзначајнијих и најпосећенијих бањских места. Настаје период друштвено-економског и што је веома важно и демографског развоја ове области. Међутим, потребно је истаћи да је тај исти период важио и као време знатних емиграција са ових простора. Емиграционе струје махом су биле усмерена ка западу, стога се простор ове области може сматрати као етапна област за кретање тимочког и шопског станивништва ка Моравској долини.

У саставу становништва ове области учествују разне метанастазицке струје: шопско-торлачко-загорска, вардарско-моравска, динарска, тимочко-браничевска и косовско-метохијска. Узрок досељавања становништва у ову област био је политичко-историјског и економског карактера. Најзначајнији правци кретања миграционих струја, на простору Сокобањске котлине, били су са истока на запад и обрнуто, док су кретања у меридијанском правцу, и то нарочито са југа, била знатно слабија. У западном делу котлине јаче су заступљени представници вардарско-моравске, динарске и косовско-метохијске струје, односно оних струја које су долазиле са запада, преко Бованске клисуре. Источни део Сокобањске котлине, има више представника загорске струје, који су долазили са истока кроз Скробничку клисуру и тимочко-браничевске струје, чији су представници на простору Сокобањске котлине стизали преко Рашиначког седла са севера и превоја између Ртња и Слемена.

Развој Сокобање после Другог светског рата. Интензивнији друштвено-географски развој ове области почиње тек после Другог светског рата. Све до краја Другог светског рата посматрана територија је била изразито аграрно подручје. Развој пољопривреде био је у вези са погодним природно-географским условима, повољним климатским обележјима, као и повољним педолошким покривачем. Пољопривреда је највише била развијена у долини Моравице где је земљиште квалитетније и где постоје могућности за наводњавање.

Први зачеци индустрије везани су за отварање црепане и циглане 1946. године и рудника мрког угља „Соко“, који је стално почео да ради 1962. године¹. Једна од значајнијих привредних функција

¹ Рудник „Соко“ је отворен 1902. године, али је све до 1962. године радио

у Сокобањској котлини била је и трговина. Повољни физичко-географски услови који су погодовали гајењу крупне стоке, квалитетан педолошки супстрат, на коме су се могле гајити различите биљне културе, али и постојање једног јачег административног центра, снажно су деловали на појаву и развој трговине на овим просторима.

Међутим, виднији привредни развој ове области ограничен је на период средине седамдесетих и почетка осамдесетих година XX века, када на овом простору интензивно почиње да се развија туризам. Од тада па све до краја XX века ово је једна од најзначајнијих осовина привредног развоја овог краја. Сокобања се издвојила као једно од најважнијих туристичких места у Србији, са бројем ноћења који прелази милион. У периоду 1975-1985. година изграђено је шест хотела који и данас представљају главне објекте материјалне базе развоја туризма. Развој бањског туризма заснован је на искоришћавању термоминералних извора и повољним климатским обележјима. На основу таквих обележја Сокобања се дефинише и као ваздушна бања са климом која се креће у граничним вредностима зоне комфора или зоне удобног осећаја. Такође, посебан туристички мотив овог краја чини и њено непосредно планинско окружење, која у досадашњем периоду није на адекватан начин валоризовано.

ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА И БРОЈА ДОМАЋИНСТАВА

Савремене демографске промене у општини Сокобања у највећој мери су последица економских фактора, природног обнављања и миграција становништва. Број становника ове општине током целе друге половине XX века стално се мењао, а општи тренд ових промена било је константно смањење броја становника. Изузев благог повећања у периоду 1948-1953. година, до краја XX века број становника је опао са 26.818 (1953) на 18.571 у 2002. години. (табела 1)

У периоду 1953-2002. година опадање броја становника је забележено у сва 24 насеља а само Сокобања, као једино градско насеље, бележи пораст. Пораст броја становника који је забележен у Сокобањи више је резултат механичког него природног кретања становништва. Импликације изазване оваквим променама довеле су до стварања изразитих процеса депопулације и деаграризације. Становништво и функције се концентришу у Сокобањи док залеђе остаје чисто аграрно. Биолошка депопулација захватила је сва сеоска насеља у општини што је довело и до процеса демографског старења и стварања старчких домаћинстава.

Упоредо са променама броја становника, у другој половини XX века, у општини Сокобања дошло је и до битних промена и у

сезонски. То је условило да у периоду 1902-1962. година рудник ради са смањеним капацитетом, а одразило се и на сам обим произведене количине угља.

броју и структури домаћинства. Овај процес се манифестовао у повећању броја домаћинства и смањењу броја чланова у њима. Структура домаћинства исказана бројем и средњим бројем чланова у њима, на овом простору предствља одраз историјских и економских фактора (Којић, 2007). Из групе историјских фактора најзначајнији су ратна страдања, услови живота, распадање патријалхалне породичне задруге, контрола рађања исказана кроз систем "једног детета" (која је нарочито заступљена на простору источне Србије). Из групе економских фактора доминантни су економски и привредни развој, спроведене аграрне реформе, миграције на релацији село-град, промена образовне и квалфикационе структуре становништва, итд.

Табела 1. Број становника и број домаћинства општине Сокобања
Table 1. Number of inhabitants and number of households of municipality of Sokobanja

Година	Број становника	Индекс	Број домаћинства	Индекс	Просечан број чланова у домаћинству
ОПШТИНА СОКОБАЊА					
1948.	23733	100	4934	100	4,8
1953.	26818	112	5176	104	5,18
1961.	24285	104	5190	104	4,69
1971.	23932	101	5711	103	4,19
1981.	23394	99	6090	123	3,84
1991.	21948	92	6183	125	3,54
2002.	18571	78	5919	119	3,17
СОКОБАЊА Г.					
1948.	3729	100	1073	100	3,47
1953.	3984	106	1147	106	3,47
1961.	4227	113	1322	123	3,19
1971.	5554	148	1809	168	3,07
1981.	7204	193	2451	228	2,93
1991.	8439	226	2844	265	2,96
2002.	8407	225	2953	275	2,88
ОСТАЈА НАСЕЉА					
1948.	20004	100	3861	100	5,18
1953.	22834	114	4029	109	5,66
1961.	20058	100	3853	99	5,20
1971.	18378	91	3902	101	4,70
1981.	16190	81	3639	94	4,44
1991.	13059	65	3339	86	3,91
2002.	10164	51	2966	76	3,46

Током целог посматраног периода (1948-2002) у општини Сокобања се све до последњег пописа уочава константан раст броја домаћинстава. Од 1948. до 2002. године број домаћинстава се увећао са 4.934 на 5.919 (индекс промена 119). Максимални број домаћинстава забележен је пописом 1991. године и износио је 6.183, што је за 79,8% више у односу на 1948. годину. Највећи пораст броја домаћинстава забележен је у међупописном интервалу 1961-1971. година, са 5.119 на 5.711 или за 592 домаћинства. До највећих промена дошло је у градском насељу. У Сокобањи је број домаћинстава повећан са 1.073 на 2.953 (индекс 275). У сеоским насељима, услед негативних демографских промена, број домаћинстава је смањен са 3.861 на 2.966 (индекс 76).

Просечан број чланова домаћинстава општине Сокобања, током анализираних периода износи 4,2. Међутим, у периоду после 1953. године просечан број чланова у домаћинству је у константном опадању. Разлози су, пре свега, у негативном природном прираштају, неповољној старосној структури, смањењу стопа нупцијалитета, повећању стопа диворцијалитета али и изражених миграција на релацији село-град. Просечан број чланова је смањиван са 4,8, колико је било приликом пописа 1948. година, на 3,17 у 2002. години. Највеће смањење било је у декади 1961-1971. и 1991-2002. година. Посматрано по типу насеља до највећих промена у просечном броју чланова домаћинстава дошло је у сеоским насељима. Средњи број чланова у сеоским насељима је смањен са 5,18 на почетку периода на 3,46 у 2002. години. У градском насељу смањење средњег броја чланова у домаћинству је било слабијег интензитета и смањује се са 3,47 (1948) на 2,88 колико је било у 2002. години.

Промене природног кретања становништва

Општина Сокобања припада демографском рејону у коме је негативан природни прираштај присутан у дужем временском периоду. Од 1961. до 2002. године на територији ове општине остварене су суштинске и квалитативне промене у кретању природног прираштаја и то као резултат константног опадања наталитета и раста морталитета. Опадање природног прираштаја бележено је током свих међупописних интервала од 1961-2002. године. Сеоска насеља такође имају негативан природни прираштај током целе друге половине XX века, а кулминација оваквог процеса забележена је у међупописном интервалу 1981-1991. година када је износио -11,1%. Стопа природног прираштаја у једином градском насељу на територији општине је позитивна све до последње декаде XX века, од када је захваћена стагнацијом. Испољене тенденције у кретању природног прираштаја, нарочито у сеоским насељима, одраз су неусклађености у биолошкој

сфери развита сеоског становништва која се јавља као последица промена у структурама становништва ових насеља и то пре свега изменама у старосној и полној структури.

Табела 2. Природни прираштај по типу насеља

Table 2. Natural growth by type of settlement

	1961.		1971.		1981.		1991.		2002.	
	Број	‰	Број	‰	Број	‰	Број	‰	Број	‰
Опш. Сокобања	-51	-2,1	-16	-0,7	-149	-6,4	-249	-11,3	-185	-9,9
Сокобања г.	10	2,4	19	3,4	30	4,2	12	1,4	-33	-3,9
Остала насеља	-61	-3,1	-35	-1,9	-179	-11,1	-261	-19,3	-152	-14,9

Опадање природног прираштаја, промене у полној структури, као и изражене миграције на релацији село-град, условиле су и старење становништва општине Сокобања, и то пре свега становништва сокобањских села. Демографско старење, на почетку XXI века, представља озбиљан демографски проблем општине Сокобања. Индекс старења становништва ове општине 1953. године износио је 0,53, што значи да су се становници Сокобање на почетку друге половине XX века налазили на прагу демографске старости. У сеоским срединама индекс старости је био 0,58. Процес старења наставио се и у периоду 1961-1971. година. Од 25 насеља, изузев Сокобање која је у том периоду још увек била на прагу демографске старости, остала 24 насеља су у том међупописном интервалу зашла у стадијум демографске старости. Све ниже стопе наталитета, као и све слабији pull фактори, условили су да се старење становништва ове географске целине настави и током свих каснијих пописа. У периоду 1981-1991. године са индексом старења од 1,22 и просечним годинама старости од 41,8, ова општина се налазила у стадијуму дубоке демографске старости. Према попису из 2002. године индекс старења се повећао на 1,83, просечне године старости становништва на 45,3 тако да је ова општина зашла у стадијум најдубље демографске старости. Посматрано по типу насеља, само је Сокобања још увек у стадијуму дубоке демографске старости, а најлошија ситуација је у сеоским насељима Реднковац, Ново Село и Језеро, у којима преовлађују старачка домаћинства.

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА И ФУНКЦИОНАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЈА НАСЕЉА

Привредни развој општине Сокобања, који је започео крајем шездесетих година XX века, довео је и до знатних промена у економској структури становништва. Ове промене изазване прерасподелом и трнсфером радне снаге из примарних, ка секундарним и терцијарним делатностима, довеле су и до стварања неповољне структуре радне снаге на релацији рурални-урбани део општине. Паралелно са процесом индустријализације, текао је и процес деаграризације и поларизације, који су довели до концентрације непољопривредног становништва и радне снаге у Сокобањи. У исто време залеђе је остало чисто аграрно и са доста неповољном демографском структуром преосталог становништва.

Током друге половине XX века општа стопа активности је у константном опадању. Општа стопа активности је у периоду 1953-2002. година смањена са 63,7 на 46,8 односно смањена је за 16,9%. Овакав негативан развојни процес резултат је опадања укупног броја становника, али и знатних миграционих кретања радне снаге ван територије ове општине. Сеоска насеља током целог анализираниог периода бележе већу стопу активности - 67,6 (1953) и 48,2 (2002) у односу на једино градско насеље - 43,7 (1953); 44,9 (2002). Већа стопа активности резултат је, пре свега старења сеоске популације, које настаје услед одласка младих из пољопривреде, што са друге стране условљава продужење радне ангажованости старијих пољопривредника.

Промене у структури привреде сокобањског краја, имале су за последицу опадање улоге примарног и пораст секундарног и терцијарног сектора делатности. За утврђивање промена у структури активног становништва по делатностима, најпогоднији је метод функционалне класификације насеља, који је прилагођен одређеном стадијуму регионалног развоја. Модел приказује промене учешћа активног становништва у појединим секторима делатности. Применом овог модела можемо издвојити девет функционалних типова насеља: аграрна, аграрно-индустријска, аграрно-услужна, индустријска, индустријско-аграрна, индустријско-услужна, услужна, услужно-аграрна и услужно-индустријска (Тошић, 1999).

За приказивање промене положаја у функционалној типологији, као и функционалну припадност сваког насеља појединачно, али и динамике њиховог функционалног преображаја у периоду 1953-2002. године, коришћен је модел тернарног дијаграма. Метод корелативног или тернарног троугла је најприхватљивији за потребе овакве анализе из више разлога:

- узима у обзир комбинацију функција у структури делатности, а не само специјализацију која је заснована на водећој (доминантној) функцији;

- из комбинација, унутар поља троугла, може се видети која је водећа функција, али такође можемо установити и које су се промене десиле у функционалном типу насеља, током анализираних периода;

- омогућава објективност и очигледност функционалане типологије (Тошић, 1999).

Процес индустријализације на простору Сокобањске котлине започео је током шездесетих година XX века, изградњом прехрамбених предузећа „Требић“ и „Слемен“ у Сокобањи, као и интензивирањем развоја бањског туризма. До тог периода једини представници индустрије, на проучаваном простору, били су рудник мрко-лигнитног угља „Соко“ у Читлуку, као и мањи индустријски млинови. Рудник је до 1962. године радио само сезонски. То значи да је општина Сокобања, у целини имала до 1960. године изразито аграрни карактер. У просторно-територијалном погледу то је била територија искључиво аграрних насеља, са Сокобањом у центру, али и са почетним функционалним променама (у Читлуку) (Радивојевић, 2008).

Усмереност према непољопривредним функцијама постепено се повећавала у периоду од 1971-2002. године (Павловић, 1982). У том раздобљу са развојем функција у Сокобањи активирају се процеси интензивних миграција усмерених ка општинском средишту а временом јачају и дневне миграције. Под утицајем развоја туризма и интензивирањем процеса производње у руднику Соко као и отварањем нових предузећа у Сокобањи, долази до повећања радног континента у кварталном, терцијарном и секундарном сектору. Сеоска насеља захваћена су процесом раслојавања. Овај процес је праћен благим повећањем учешћа аграрно-услужних и аграрно-индустријских насеља у укупном броју насеља на проучаваној територији.

Најдинамичније промене у 1971. години биле су у насељима која су лоцирана у непосредној близини града и дуж главне саобраћајнице (Бели Поток, Блендија, Ресник, Читлук). Током периода 1961-1971. година, забележена је блага, још увек недовољна диверсификација функција сеоских насеља, манифестована смањењем учешћа активног становништва у аграрним и повећањем броја запослених у секундарним и терцијарним делатностима. Иако се у овом периоду број запослених у Сокобањи увећао са 15.733 (1960. године) на 16.300 (1971) функционална трансформација села није сразмерна развоју функција рада у Сокобањи јер је ово увећање у ствари остварено интензивним иселавањем сеоског становништва. Од укупног броја запослених лица у 1971. години у непољопривредним делатностима је радило: у индустрији, рударству и грађевинарству 1.333 или 8,2%, а у трговини, занатству, туризму, угоститељству, саобраћају, култури и образовању 1.633 или 10,1% од укупног броја запослених.

У том периоду на простору општине Сокобања било је само једно насеље неаграрног типа (Сокобања услужно-аграрно-индустријско насеље) и једно насеље полуаграрног типа (аграрно-индустријско-услужни тип – Читлук у коме се налази рудник мрког угља Соко). Остала 22 насеља су те пописне године припадала, мање или више, чисто аграрном типу насеља.

Табела 3. Активно становништво према делатностима у периоду 1953-2002. година (по типу насеља)

Table 3. Active population by activity in the period 1953 to 2002 (by type of settlement)

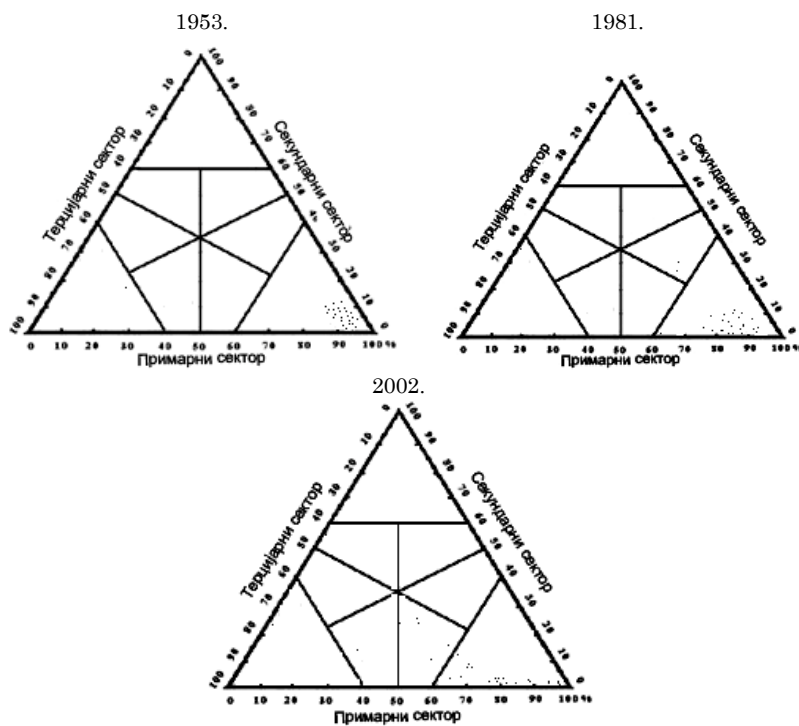
Попис 1953.		
	Општина Сокобања	Сокобања г.
Активно стан.	17152	1743
Примарани сектор	15381	776
% од активног	89,7	44,5
Секундарни сектор	957	325
% од активног	5,6	18,6
Терцијарни сектор	814	639
% од активног	5,2	36,7
Попис 1971.		
	Општина Сокобања	Сокобања г.
Активно стан.	16400	2248
Примарани сектор	13084	505
% од активног	79,8	22,7
Секундарни сектор	1328	605
% од активног	8,1	26,9
Терцијарни сектор	1988	1138
% од активног	12,1	50,6
Попис 2002.		
	Општина Сокобања	Сокобања г.
Активно стан.	7183	2709
Примарани сектор	3383	135
% од активног	47,1	4,9
Секундарни сектор	1125	632
% од активног	15,7	23,3
Терцијарни сектор	2675	2007
% од активног	37,2	74,1

Извор: Попис становништва 1953. године, Основни подаци о становништву, подаци за насеља према управној подели од 30.06.1958. год., књига XV, СЗС, Београд 1960; Попис становништва и станова у 1971. години, СЗС, Београд., Попис становништва домаћинстава и станова у 2002. години, Делатност и пол активног становништва које обавља занимање, књига 6, РЗС, Београд 2004.

Функционалне промене у насељима на територији општине Сокобања током друге половине XX века у знатној мери су умањили депопулациони процеси, са свим својим пратећим процесима, као и апсолутно и релативно смањење активног становништва, што је са друге стране резултирало смањењем броја запослених. Ширење утицаја општинског центра, као и све веће покретљивости становништва, утицали су на процесе реструктурирања (деаграризација, индустријализација, терцијализација) делатности, концентрације становништва и економске диференцијације (поларизације) мреже насеља. Поредешњи структурни однос појединих делатности у активном становништву посматране територије, у периоду 1953-2002. година, уочава се стално смањење у области примарног сектора, као и интензиван раст терцијарног и квартерног, и нешто мање секундарног сектора.

Даље реструктурирање активног становништва из примарног у секундарне и терцијарне делатности односиће се углавном на насеља која су до сада развила одређени функционални капацитет као приградска (Блендија, Бели Поток, Ресник) и насеља са повољним саобраћајно-географским положајем (Читлук, Дуго Поље). Функционални типови насеља не зависе од величине насеља, већ од ових процеса, који су интензивни у општинском средишту (Сокобањи), приградским насељима и селима на раскршћу (Тошић, 2004).

Услед ретроградног деловања демографских процеса у општини Сокобања се формирала мрежа насеља са одређеним функцијама и утицајима на просторну организацију у регији. Просторно-функцијска структура мреже насеља има типичан поларизацијски карактер са основним и јединим полом развоја Сокобањом, која уједно има и највећи функционални капацитет и ка којој гравитира целокупна територија општине Сокобања. У периоду после Другог светског рата, Сокобања је међу свим насељима на овом простору доживела највеће физиономске промене. Подигнуто је више индустријских објекта (пре свега мањих погона прехрамбене индустрије), изграђено више објекта туристичке инфраструктуре (што у основи подржава и њену доминатну функцију), изграђено више стамбених објекта у центру и појединим деловима града. Подигнуто је више објекта школства, здравства, културе, као и за потребе других терцијарних и квартерних делатности, што у основи задовољава потребе становништва. Играђене су нове и поправљене постојеће градске улице. Све ово је допринело бржем развоју града и стварању оптималних услова живљења у њему (Радивојевић, 2008).

Графикон 1. Промене у функционалним типовима насеља општине Сокобања у периоду 1953-2002.

Graph 1. Changes in functional types of settlements in the municipality Sokobanja period 1953-2002 year.

Најзначајније социо-географске промене у осталим насељима изражене су кроз промене у типу насеља, типу и изградњи кућа и домаћинстава, стандарду становништва, опремљености домаћинстава, структури земљишног фонда, степену образованости у школској спреми локалног становништва. У тим насељима су се после Другог светског рата развиле одређене функције (Читлук- рударство, Јошаница-туризам), али оне су биле недовољне да зауставе нагativне демографске токове који су карактеристични за ова насеља током друге половине XX века. Иако се Сокобања развија као једино градско насеље на проучавној територији, такође и она снагом својих функција не успева да заустави процесе депопулације и емиграције у сеоским насељима, што за последицу има иселјавање сеоског становништва ка центрима веће функционалне моћи, пре свега ка Нишу и Београду, али и према осталим градским центрима у земљи.

ЗАКЉУЧАК

Територију општине Сокобања током друге половине XX века карактерише негативан развојни процес демографских промена. Остварени негативни развојни процес резултат је пре свега неповољне економске ситуације од средине XX па све до почетка XXI века. Број становника је у константном опадању. Са променама укупног броја становника мењао се и однос градског и сеоског становништва. Током друге половине XX века градско становништво је константно расло на рачун сеоског, а нарочито је интензиван раст био крајем шездесетих и у седамдесетим годинама XX века. Полна структура током посматраног периода не показује битније промене. Пораст броја домаћинства пратило је опадање величине домаћинства изражене просечним бројем чланова. Као резултат недовољног биолошког обнављања становништва у општини Сокобања евидентан је процес демографског старења, који је у готово свим насељима зашао у фазу најдубље демографске стрости. Током друге половине XX века у Сокобањи су концентрисане функције и делатности (услужна, туристичка, здравствена, занатска, индустријска, трговачка). Међутим, интензиван квантитативни развој града (пораст броја становника и домаћинстава у периоду од 1953. до 2002. године) довео је и до неуспешности у односу на његов квалитативан раст. Нарочито је то дошло до изражаја на релацији повећање броја становника и смањење броја радних места, преоптерећености инфраструктуре, смањења квалитета живота у граду и нарушавања квалитета животне средине.

Са друге стране, одлазак радно активног становништва из сеоских насеља условљава низ негативних ефеката изражених преко смањења броја становника, опадања наталитета, смањења економске моћи оваквих насеља, стварања старачких домаћинстава, стварања угара, напуштања поседа, слабљења њихових функционалних капацитета и самим тим и њиховог постепеног биолошког гашења.

ЛИТЕРАТУРА

- Дакић, Б. (1967). *Сокобањска котлина економско-географска студија*, посебна издања, књ.27. Београд: Географски институт Јован Цвијић.
- Ђурић, В. (1987). Регионално-економски развој СР Србије. *Гласник СГД-а*, LXVII(2), 89-101
- Завод за статистику ФНРЈ. (1953). *Попис становништва 1953. године, подаци за срезове према управној подели у 1953. години*. Београд: Завод за статистику ФНРЈ.
- Јовановић, Ј., Радивојевић, А. (2006). Особености туристичког потенцијала Сокобање. *Гласник СГД-а*, LXXXVI(2), 287-290.
- Којић, Б. (1979). *Варошице у Србији XIX века, регионално-урбанистичка студија*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Грађевинска књига.
- Којић, В. (2007). *Становништво југоисточне Србије*. Ниш: Завод за урбанизам града Ниша.

- Милетић, Р. (2006). Одабрана обележја неравномерног регионалног развоја у Србији. *Гласник СГД-а*, LXXXVI(1), 177-190.
- Радивојевић, А. (2008). *Географске промене у Сокобањској котлини и њихов утицај на регионални развој* (Докторска дисертација). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Павловић, М. (1982). Проблеми развоја недовољно развијених крајева у Југославији. *Гласник СГД-а*, LXII(1), стр. 65-77.
- Павловић, М., Радивојевић, А. (2009). Промене у функционалним типовима насеља општине Сокобања. *Гласник СГД-а*, 89(3), 82-101.
- Павловић, М., Шабић, Д. (2005). Правци регионалног развоја општине Сјеница. *Гласник СГД-а*, LXXXV(1), 63-71.
- Тошић, Д. (1999). *Просторно-функцијске односи и везе у нодалној регији Ужица* (Докторска дисертација). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Тошић, Д. (2004). Стратегија развоја општине Косјерић. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, Институт за просторно планирање, Скупштина општине Косјерић. 130-155.
- Савезни завод за статистику. *Попис становништва 1971. године, књига бр. 3.* (1971).
- Савезни завод за статистику. *Попис становништва 1991. године, књиге 3, 4 и 5.* (1991).
- Републички завод за статистику *Попис становништва 2002. године, Делатност, подаци по насељима.* књига бр. 5, (2003).

Aleksandar Radivojević, Ivan Filipović, University of Niš, Faculty of Science and Mathematics, Department of Geography, Niš
Mila Pavlović, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade

SOCIO-GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPALITY OF SOKOBANJA

Summary

The negative demographic processes in the Municipality of Sokobanja during the second half of the 20th century resulted in substantial demographic changes, including not only the processes of deagrarization, depopulation, polarization and concentration but also the functional transformation of settlements in this region in the period from 1953 to 2002. These demographic changes contributed to the development of urban settlements but they also brought about the stagnation of trade, economic and demographic potential of 101 rural settlements. During the second half of the 20th century, most of these activities (providing services, tourism, health care, handicrafts, industry and, trade) were concentrated in Sokobanja. On the whole, such geographic changes predominantly contributed to the development of the city. However, the intensive quantitative development of the city (the increased population rate and the number of households in the period from 1921 to 2002) caused a discrepancy in terms of its qualitative growth. This was particularly evident in the relation between the increase in the population rate and the decrease in the number of available jobs, the overburdened infrastructure, the reduced quality of living in the city, as well as the violation of the quality of the living environment.